

Александра Н. Петровић¹
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет

МАЈЧИНСКО ПРИСУСТВО КАО ШАНСА ЗА ПОСТОЈАЊЕ У РОМАНИМА БИЉАНЕ ЈОВАНОВИЋ *ПАДА АВАЛА И ПСИ И ОСТАЛИ*

У раду се анализирају романи Биљане Јовановић *Пада Авала* (1978) и *Пси и остали* (1980), при чему је акценат на интерпретацији динамике односа ћерке и мајке, матрилинеарног односа између бабе, мајке и ћерке, као и лезбијске тематике романâ. Јунакиње романâ обележене су траумом узрокованом физичким или емотивним одсуством биолошке мајке, те патријархалним породичним оквиром, због чега ће цезнути за топлим мајчинским присуством. Жеља за таквим присуством у романима се јавља и као жеља за другим ја, за спасоносном „истоветношћу” коју јунакиње покушавају наћи путем успостављања позитивних, пре свега међуженских (пријатељских и хомосексуалних) односа, и која имплицира отпор патријархалној култури заснованој на појмовима разлике, двојструкости и суноврата, како се то посредно назначавало у романима. За интерпретацију и контекстуализацију предмета нашег истраживања кључне су одабране феминистичке студије о мајци, феминистичка теорија која наглашава заједништво с мајком, те несугласице у вези са „женским питањем” у тадашњој Југославији. Циљ нашег рада биће да осветлимо идентитетске, egzистенцијалне и културне импликације чежње за мајчинским (присуством) у романима којима се бавимо.

Кључне речи: Биљана Јовановић, мајка, ћерка, матрилинеарност, траума, истоветност, феминизам

1. Увод

Доприноси феминистичке теорије на пољу проучавања представа о мајчинству и његовој улози у друштву и култури нарочито су плодни у двадесетом веку.² И данас значајна књига у том контексту јесте књига Адријен Рич (1976) *Од жене рођене: мајчинство као искуство и инстинкција*. Према Рич (1976: 13) мајчинство је *инстинкција* јер је регулисано патријархалним визијама и законима (нпр. о абортусу) и оно, као такво, утиче на индивидуално мајчинско *искуство* сваке жене. Дела утемељена у феминистичком дискурсу (а такви су романи Биљане Јовановић)³ разликују две поменуте врсте мајчинства, демистификујући институционализовану слику мајке и показујући стварно мајчинско искуство обележено различитим изазовима, конфликтним осећањима према себи и сопственој деци, насиљем и аутодеструкцијом. Седамдесетих година прошлог века издваја се и француска феминистичка теорија која ставља посебан акценат на фигуру мајке, те на заједништво мајке и ћерке, критикујући и ревидирајући Фројдову и Лаканову психоанализу. Француске теоретичарке тврде да је психоаналитички дискурс мушкоцентричан (Сиксу 2006: 74, 76; Иригарај 1991: 35; Иригарај 2014: 171), истичући и позитивно одређујући женски, тј. мајчински предедипални или имагинарни поредак. Према Елен Сиксу (2006: 71–72) „фалусна мистификација”

1 alek.petrov97@gmail.com

2 Добар преглед истакнутих студија и имена у овом пољу даје се у раду: Снитоу (2001: 11–17).

3 Биљана Јовановић била је феминисткиња и антиратна активисткиња (Матијевић 2020: 6; Вељак 2016: 227–230).

није успела да жену одвоји од мајке: у њој „увек постоји мајка која обнавља и прихрањује”, у њој остаје мајчино млеко, што чини да она пише „белим мастилом”. Лис Иригарај говори о женском Имагинарном (Гатинг 2001: 346), о потреби за повратком изгубљене, тј. убијене мајке (Иригарај 1981: 67), о могућности самоодређења с обзиром на женску генеологију (Иригарај 1991: 44), о љубави према другим женама (Иригарај 1991: 44) – о свему, дакле, што је неопходно да би се превладала култура у којој је жена обележена другошћу и недостатком. Јулија Крестева говори пак о семиотичком импулсу који може дестабилизovati рационални мушки симболички поредак – то се, на пример, показује у подручју језика, и то онаквог какав је језик авангардне поезије (Ђурић 2009: 105), психотични или љубавни језик (Ивековић 1989: 257). Семиотичко је предедипално, оно је хаотично, непојмљиво, зазорно (Ивековић 1989: 257; Крестева: 1989) и маргинално (Ђурић 2009: 104), па је стога повезано и са женским, тј. мајчинским.

Истовремено, половином седамдесетих година прошлог века (Ђокановић и др. 2014: 131) у Југославији се појављује тзв. други талас феминизма. Појава другог таласа феминизма у СФРЈ била је подстакнута студентским демонстрацијама 1968. године (Ђокановић и др. 2014: 131) и другим таласом феминизма у западним, капиталистичким земљама. Социјалистички режим сматрао је да је женско питање решено с класним, па је разматрање додатних и „специфичних женских интереса” проглашавао буржоаским феминизмом (Ђокановић и др. 2014: 132). Године 1978. (када се појавио роман *Пада Авала*) у Београду је одржана међународна конференција *Друг-ца жена – Женско питање. Нови приступи?* која је подвукла то да женско питање у Југославији није решено с класним, те да је патријархална свест остала упркос (важним) правима које су жене освојиле (Ђокановић и др. 2014: 132). На поменутој конференцији расправљало се „о патријархату, феминизму и марксизму, феминизму и психоанализи, идентитету, сексуалности [...], о опстајању традиционалних патријархалних улога упркос нормативним решењима која гарантују равноправност” (Ђокановић и др. 2014: 133). О свему овоме говоре два романа Биљане Јовановић, те нам је стога било значајно указати на феминистичке доприносе (поготово када је реч о француској теорији) с једне стране, и струјања и питања на домаћем терену с друге, који су актуелни у време у којем настају поменути романи. У роману *Пси и остали* јунакиња се експлицитно разрачунава с психоанализом, а отворено се помиње и „женско питање” у СФРЈ (Јовановић 2016б: 116–121). У оба романа јунакиње траже „изгубљену мајку”, а евентуални успех у тој потрази њихова је шанса за (физички) опстанак. С тим у вези, на крају рада укратко ћемо се посветити проблему лудила и самоубиства у овим романима. Јасмина Лукић (2016: 28) такође у кратким цртама помиње важност релације мајка-ћерка у романима *Пада Авала* и *Пси и остали*, те њену сагласност с теоријама „феминистички оријентисаних психоаналитичарки” које ревидирају Фројдово учење. Она укратко закључује да главна јунакиња романа *Пада Авала* Јелена Беловук тражи замену за изгубљену мајку, али то трагање помиње пре свега у вези с Јелениним односима с мушкарцима (Лукић 2016: 26, 28 и 29). У нашем раду ћемо пак, у контексту Јеленине потраге за изгубљеном мајком, сагледати важну улогу и симболику Јелениног односа с другарицом Маријаном. У вези с романом *Пси и остали* у раду ћемо осветлити природу односа главне јунакиње Лидије с бабом и мајком и испитати порекло њене трауме. Осим што се потреба за мајчинским у овом роману јавља као потреба за „материчном топлином” (Јовановић 2016б: 141) лезбијског односа

(Лукић 2016: 29), она имплицира и неопходност проналажења алтернативе када је реч о култури обликованој мушкоцентричним дискурсима.

2. Пада Авала: жеља за двојничком љубављу

Главна јунакиња романа *Пада Авала*, флаутисткиња Јелена Беловук, и карактерно и физички супротстављена је патријархалном идеалу женскости. Држећи се теме, издвојићемо моменат у којем се то показује кроз Јеленин однос према Богородици. Сишавши из трамваја, Јелена говори како је почела да иде „у супротном смеру” (Јовановић 2016а: 15), упоредивши час пре тога трамвај с Богородицом, која је „трома, климава и вечито трудна са Христом, гојазна и неописиво ружна” (Јовановић 2015а: 15). Јелена, дакле, хода у супротном смеру у односу на трамвај-Богородицу, истичући побуну против најутицајнијег културног мита о мајци; она није Богородица, тј. мајка, невина, склона праштању – њен сексуални апетит не добија завршницу у прокреацији, а понашања других људи мотивишу осветољубиве реакције. С друге стране, Јелена открива наличје идеала женскости – мајчинство у свету какав јесте није свети позив, већ мучење. Богородица је „вечито трудна са Христом” јер је њено женско постојање сведено на мајчинство, а околности постајања мајком чине је не блиставом, него гротескном фигуром.

Јеленино бунтовништво и одбијање пасивне улоге бивају, међутим, кажњени. На пример, готово сви Јеленини љубавници били су насилни према њој.⁴ Испоставља се да време у којем Јелена живи и даље није безбедно за жене, да патријархална свест и даље обликује женске животе (Јовановић 2016а: 52–58), те да је револуција замрла када је реч о женском ослобођењу (Јовановић 2016а: 35–40; Матијевић 2020: 18–19). У таквом свету Јелени је својеврсну утеху пружала њена другарица и цимерка Маријана, коју Јелена описује као саучесницу „у првим искуствима тела и душе” (Јовановић 2016а: 19). Јелена и Маријана деле животни простор и проводе време разговарајући, а заједничким читањем хороскопа инсинуирана је, с хумористичким тоном, наднаравна природа женског (само) разумевања и савезништва (Јовановић 2016а: 28). Након што ју је Маријана напустила, Јелена доживљава емоционалну кризу: одмах након Маријаниног одласка она се прихвата физичког посла како би сузбила емоције (Јовановић 2016а: 30). Маријанин одлазак толико ју је погодио да је њена егзистенција угрожена, а „виталност је на нултој тачки” (Јовановић 2016а: 31). У наредним данима Јелена сањари о томе како се Маријана враћа: „Последњи пут сањала сам Маријану на својим плећима; клизила је по мојим образима, голицала ме испод пазуха...” (Јовановић 2016а: 34). Иако у роману нигде није експлициран хомоеротски контакт двеју цимерки, чини се да Јелена доживљава љубавни крах, сличан ономе који се јавља после раскида љубавног односа, а индикативна је и чињеница да сања и прижељкује Маријанино тело, истичући како је Маријана „неописиво лепа” (Јовановић 2016а: 34). Идеја да „најбоља пријатељства међу људима носе степен блискости који се граничи са сексуалношћу” (Кејн 2011: 46) овде се свакако назире. У роману сазнајемо да се Јелена и Маријана познају још из школских дана, те да је Јелена ценила своју другарицу због њене смелости да се супротстави школским ауторитетима (Јовановић 2016а: 157). Осим тога, у вези с хомоеротским моментима оба романа којима се бавимо, занимљиво је становиште Л. Иригарај

4 Важно је поглавље „Шах у Доситејевој улици” у којем Јелена несумњиво доживљава силовање (Јовановић 2016а: 70–83).

(1991: 44) према коме жене стоје у древном односу с хомосексуалношћу будући да је прво тело с којим се сусрећу женско и да је мајчинска љубав прва коју осете. Међутим, Јеленина потреба за Маријаном и Маријаниним телом не мора се тумачити (само) као сексуална – када Јелена замишља како се Маријана враћа у стан, а потом и свлачи, она истиче чињеницу да је „женско тело наго пред једним другим женским телом” (Јовановић 2016а: 34), а у чињеници о саприсуству два женска тела она проналази могућност раста, видљивости и оснаживања. То се најбоље види из Јелениног истицања важности преткиња:

Маријана је лепа. Несхватљиво привлачна. А, затим, Маријанина мајка звала се Евгенија, а баба Наталија, прабаба Симонида. Схватате ли важност и значај ових имена за женско тело? Замислите само, како се таквим именима, рецимо: Н а т а л и ј а, могу увећати груди, па чело, очи, уопште постати крупном женом. Маријанино тело расте кроз њене преткиње и што је више таквих имена у њеној прошлости, то је њено тело снажније, дуготрајније, симонидскије... (Јовановић 2016а: 34)

Друге жене и преткиње омогућавају жени да формира свој идентитет у подручју истог у којем више неће бити перципирана као окрњена (Лукић 2016: 28), већ као целовита и снажна, што ће помоћи њеном опстанку. Иригарај (1991: 44), с тим у вези, говори о женској генеалогiji, о преткињама које заборављамо, а које су нам потребне да бисмо задобиле и очувале свој идентитет. Осим тога, врло је важно то што су Јелена и Маријана цимерке. Живети с другом женом ван породичне, тј. очеве куће која се може схватити као место патријархалног поретка, разговарати с њом о љубавним и сексуалним искуствима, својеврстан је еманципаторски гест. Све наведено Јелена је изгубила губитком Маријане. Она размишља о Маријаниним преткињама и зато што нема сопствене. На крају романа сазнајемо да се Ксенија Беловук, Јеленина мајка, убила (Јовановић 2016а: 157), па се тиме успоставља паралела између два наизглед необјашњива одласка: мајчиног и цимеркиног.

Маријанин одлазак ипак може бити у вези с њеном разочараношћу након сазнања истине о „суноврату међу ногама” (Јовановић 2016а: 29).⁵ Она преноси Јелени своје сазнање о томе да „постоји суноврат међу ногама” и да приликом спавања с мушкарцем „нема додира” (Јовановић 2016а: 30). Слично је и Јеленино искуство. С тим у вези, знаковит је однос који Јелена има према свом телу, као и начин на који посматра сексуални чин: „Знате, Јелена... Јелена је волела... Јелена воли да се додирује... да њу неко, било ко додирује... [...] она, знате, доживљава врло чудно... тело... као да га не дели.” (Јовановић 2016а: 118; наше подвлачење) Начин на који се она понаша према телу у вези је с њеном сумњом у сопствено постојање – Јеленин љубавник преноси како она мисли да „није сигурна да постоји” (Јовановић 2016а: 119). Због усамљености и егзистенцијалног страха од нестајања или непостојања Јелена жели да има сијамску близнакињу, тј. друго тело, које је потпуно *истовешно* њој, и физички и ментално, јер „она то осећа као шансу за своје постојање” (Јовановић 2016а: 119; наше подвлачење). За њу је проблематично „непостојање ,оног другог’, у ствари ,другог ја’” (Јовановић 2016а: 118) у сексуалном односу у коме треба да се „ослобађамо усамљености” (Јовановић 2016а: 118). Л. Иригарај (2014: 129) на готово истоветан начин описује жене ауто- и хомоеротичне жеље, занемарене у „фалоцентричној причи” (како она назива психоанализу): „Изгледа да је тешко разумљиво [...] да жена може

5 Суновратом се назива и цвет нарцис. Флоралне асоцијације када је реч о женском полном органу свакако су познате, а овде је специфично и то што се ради о нарцису. Реч суноврат је стога више-алузивна и могуће је да није случајно изабрана.

желети онога који је „исти” као и она, некога „истога” пола [...]. Што не значи да не би требало признати откривање жеље жене за њом самом, њене жеље за истим, за једном њој истом.” Јелена не успева да ту жељу оствари, описујући сексуални однос с мушкарцем на следећи начин:

нећеш ми веровати М, *баи нишиџа нисам осећала у њом шренуџику*, осим тог симбиотичког организма, који будући *двострук*, дакле и његов, није био довољно мој. *Празнина!* Нешто између. Човек који улази кроз мене, улази као кроз балон [...] тај балон је нешто друго, а не ја, тај балон је моја натечена утроба, али не ја! (Јовановић 2016а: 135–136; наше подвлачење)

Нема, дакле, истоветности, већ једино суноврата, двострукости, разлике и празнине коју Јелена и Маријана доживљавају током сексуалног односа. Јеленину жељу за оним „ја” које је „исто ја као и моје ја сâмо” (Сиксу 2006: 72) најјасније видимо у писмима Маријани. Јелена се пред крај романа поново враћа Маријани пишући јој, што може говорити о размерама потребе за одсутном пријатељицом. Из првог писма сазнајемо да је Јелена у душевној болници и под дејством лекова, при чему се идентификује са својом умрлом мајком (Јовановић 2016а: 160). То писмо јесте својеврсни вапај за помоћ упућен Маријани (Јовановић 2016а: 160). Друго Јеленино писмо Маријани може се тумачити на позадини првог: Јеленин сан у којем се појављују људи у лекарским мантилима (Јовановић 2016а: 127), губљење временске оријентисаности, као и прича о путовању и неименованом мушкарцу који је, по свему судећи, насрнуо на њу и који не разуме њен језик (што свакако има одређену симболику) (Јовановић 2016а: 138) могу бити последица дејства лекова и боравка у болници. У другом писму Маријани, Јелена полако брише границе између себе и своје другарице. Важно је истаћи сличности које постоје између Маријане и ње – обе су музичарке (Јовановић 2016а: 29), обе су рођене у знаку водолије (Јовановић 2016а: 28), а Јелена је у једном тренутку Маријану назива и својом двојницом (Јовановић 2016а: 161) и говори о њиховој „двојничкој љубави” (Јовановић 2016а: 139). Низ је делова у другом писму у којима Јелена укида разлику између њих две: она најпре имплицира да су им мисли идентичне (Јовановић 2016а: 121), да би потом истакла: „Било је необично посматрати те: посматрала сам себе; твоје лице је моје, твоје дуге ноге, још увек дуге, су и моје; твоји равни табани и умор, непрекинути умор, су и моји табани и умор.” (Јовановић 2016а: 125) Узимајући у обзир Јеленину идентификацију с двома женама, мајком и Маријаном, при чему једну од њих експлицитно именује као двојницу, затим њену жељу за сијамском близнакињом, у роману *Пага Авала* јасно можемо препознати мотив двојника. Превазилазећи психоаналитичку перспективу која двојника повезује с несвесним, инстинктивним жудњама које имају негативан предзнак и које се морају сублимирати, нека савремена проучавања сугеришу да двојник може репрезентовати жељу за оним што је одсутно, скривено, невидљиво у културном поретку (Живковић 2000: 126). Лакановско имагинарно поново се позитивно одређује због тога што обухвата „све оно што је одсутно из симболичког и [што је] изван рационалног дискурса. За разлику од симболичког, имагинарно је насељено бесконачним бројем сопстава која претходе социјализацији...” (Живковић 2000: 127)⁶ Јеленина субверзивна жеља за истоветним није сублимирана и она претрајава до последњег оглашавања у писму Маријани у којем не одустаје од „двојничке љубави”, мада Маријана, за коју знамо да објективно постоји и да је примила писма, не долази к Јелени. Запазићемо

6 Превод је наш, за потребе овог рада.

и да Јелена у својим писмима испољава и љубавни и психотички моменат, који, према Кристивој, делују у подручју мајчинског, предсимболичког и субверзивног (Ивековић 1989: 246 и 257–258).

Јеленина усамљеност, лоши односи с мушкарцима, као и потреба за Маријаном, бивају у великој мери осветљени у првом писму Маријани. У том писму, које се у композиционој структури романа јавља на крају, говори се о Јелениној трауми, о темељној обележености недостатком мајке. У писму Јелена преноси да се налази у психијатријској установи на Авали. Сазнајемо да је њена мајка извршила самоубиство двадесет година пре тога, такође у психијатријској болници, у Падинској скели (Јовановић 2016а: 157, 166–167), и да је тај догађај пресудно утицао на Јелену (Јовановић 2016а: 157, 163). Наслов књиге *Пада Авала* стога је врста ознаке везе између мајке и ћерке и установа у којима су боравиле Пад(и-њак) + Авала, при чему пад симболички упућује на пораз или смрт. У ситуацији у којој се налази у болници Јелена замагљује границе између себе и своје мајке, замишљајући како је она управо своја мајка: „нисам сигурна, Маријана, у божју матер, да постојим [...], ово у мени Ксенија Беловук, ово је у мени Ксенија, она се са неким свађа...” (Јовановић 2016а: 160) Јелена се осврће и на нехумани третман у болници и према себи и према сопственој мајци. Наводи да од сестара не добија тампоне већ „по пет грама вате” (Јовановић 2016а: 160) и да је изложена примени силе и везивању конопцима, и с тим у вези се осврће на стање у СФРЈ, истичући иронично: „Никако... тако нешто уопште није могуће, сила, конопци [...], могло је некад, 1955, али не данас [...] изградиле су се путеви и остало, престали су да постоје конопци, решетке, убљувани чаршави...” (Јовановић 2016а: 162) Јелена исмева и критикује психијатре и сестре, указује на њихову незаинтересованост, неразумевање и, уопште, на неадекватан приступ када је реч о жени и њеној психи (Јовановић 2016а: 159), осврћући се притом на психоанализу: „ снови имају иста значења, нимало симболичка као и по дану, када се не спава [...]. Ту им не помаже Фројд, нити било ко сличан, јер, кажем ти, Маријана, ако сањаш да ти рука од лакта отиче, онда она стварно отиче...” (Јовановић 2016а: 165)

На крају, и најважније, Јелена истиче: „моја је ствар што се ја осећам као хермафродит а не као савремена жена.” (Јовановић 2016а: 163) „Моја је ствар”, по нашем веровању, употребљено је иронично. Зашто се убија Ксенија Беловук и да ли је њено самоубиство ствар личних разлога? Иако нема експлицитног објашњења Ксенијиног самоубиства, Јелена мапира могуће узроке за тај чин, подстичући запитаност о стварној позицији жене и мајке у свету који не разуме њене потребе и њену психу, који институционализује и нормира пожељне оквире њеног изгледа и понашања. Каква је то „савремена жена” коју свет захтева? Да ли је то жена коју замишља Јеленина тетка као гласноговорница патријархата (Јовановић 2016а: 54–55), да ли је то жена-мајка којој је социјалистички режим одузео реалну политичку моћ (Видмар Хорват 2020: 20)? Ради се о томе да Јеленино стање није само њена лична ствар – горенаведеном реченицом Јелена изражава крилатицу другог таласа феминизма: да је лично политичко (Ханиш 1969). Будући да се ово писмо налази на крају романа, оно има снагу завршне речи у вези с питањем о томе шта се на крају десило с Јеленом, иако се у роману то питање не разрешава експлицитно. Другим речима, писмом се сугерише да је врло могуће да је и сама Јелена извршила самоубиство.

3. *Пси и остјали*: матрилинеарна динамика и отпор мушкоцентричним дискурсима

По својој друштвеној неприлагођености Јелени је слична Лидија, главна јунакиња романа *Пси и остјали*. И Лидија хода „у супротном смеру” од оног који је за жену друштвено пожељан: она живи слободним сексуалним животом, конзумира дрогу (Јовановић 2016б: 94) и супротставља се психоаналитичким и другим ауторитетима (Јовановић 2016б: 11, 61–62, 124–126).

У роману *Пси и остјали* оцртава се занимљива интеракција између Лидије, њене мајке Марине и бабе Јаглике. Приче које садрже више генерација жена, као и оне у којима је личност главне јунакиње обликована под утицајем њених преткиња у литератури су се почеле називати матрилинеарним причама (Подникс, О’Рајли 2010: 20). Марина и Јаглика притом имају двоструки идентитет: Марина је у роману истовремено ћерка и мајка, а Јаглика мајка и баба. Међутим, Маринин и Јагликин однос није развијен, осим што је јасна сагласност њихових патријархалних светоназора. Фигура оца се, такође, не појављује (активно) у романима Биљане Јовановић: његово место у роману *Пси и остјали* заузима управо баба. Проучаваоци говоре о опстанку традиционалне патријархалне породице у југословенском друштву у прошлом веку (Симић 1983), истичући како у том породичном моделу жене добијају моћ у другој половини живота (Симић 1983: 68), што се објашњава чињеницом да су родиле синове преко којих могу утицати на (изван)породичне односе (Симић 1983: 68, 77), те тиме што патријархално друштво не перципира старије жене као сексуална бића: нема „опасне” сексуалности која се мора укротити (Симић 1983: 83). Јаглика је пресудно утицала на васпитање својих унука, Лидије и Данила, преко своје ћерке (Јовановић 2016б: 144) и двојице насилних синова (Јовановић 2016б: 62–64). Иако на ивици смрти у тренутку радње романа, Јаглика је носилац патријархалног породичног поретка, она је обликовала и још увек обликује породичне наративе (Јовановић 2016б: 9) и породичну психолошку динамику. Њену перцепцију женске улоге у свету најбоље показују наслови из њених омиљених новина: „жена је стуб куће, жена произвођач убила дете да би је оженио љубавник, упутства за израду малог и великог голбена, освежите своју околину...” (Јовановић 2016б: 13) Новине као средство јавног информисања имају велики утицај на јавну слику жене (и обратно), при чему се овде посебно издваја слика савремене Медеје, *зајослене жене* и прељубнице која убија сопствено дете. За Јаглику су, осим тога, „све жене курве, а нарочито оне које тако не изгледају” (Јовановић 2016б: 27). У тим координатама она посматра и Лидијин живот, не показујући трунку љубави према Лидији током читавог романа.

Ни Лидија, међутим, не воли Јаглику. Јагликино религијско лицемерје, које Лидија јасно препознаје, огледа се у колизији између, с једне стране, њене побожности, те с њом скопчаног осећања моралне исправности и, с друге, њеног истрајавања у мржњи и трговачког резоновања обележеног бригом о сопственој користи (Јовановић 2016б: 96–100). Када је реч о односу према баби, посебно је важно Лидијино сећање на детињство. У првом поглављу романа Лидија схвата да се прошлост заправо своди на причу о прошлости, те да су причу о њеној прошлости обликовале Јаглика и Марина, обликујући тако и њену самоперцепцију: „Схватила сам [...], да су се уместо мене сећале Јаглика и Марина.” (Јовановић 2016б: 9) Лидија одабира да буде слободна, независна у односу на бабу и мајку, и да измисли сопствену причу о детињству (Јовановић 2016б: 9–11), релативизујући тиме патријархално породично знање и сугеришући истовремено конструк-

тивни карактер прихваћене „истине”. Посредством своје приче о детињству Лидија преноси дечије и женске трауме које патријархални породични роман брише. Као што на крају романа *Пада Авала* сазнајемо о губитку мајке као догађају који је Јелену значајно обележио, тако из једног Лидијиног сећања с краја романа *Пси и остали* сазнајемо да је Јаглика играла кључну улогу у Лидијином потоњем односу према свету. Јаглика је Лидији поставила границу, тј. „првобитну забрану” (Матијевић 2020: 26): „рекла је да ће све испричати Марини, па ће ме Марина једном добро претући да запамтим шта се сме, и може и, слатки боже, а шта баш никако сме и не може.” (Јовановић 2016б: 144) Лидија у роману јасно показује да је наличје патријархално-буржоаског „лепог васпитања” скривање осећања и трпљење насиља, док се непослушност кажњава социјалним изгнанством.

Лидијина мајка Марина је, с друге стране, готово у потпуности одсутна из живота своје деце. Маринин утицај на Данила и Лидију крајње је деструктиван. Они су у детињству били изложени физичком насиљу и озбиљном занемаривању (Јовановић 2016б: 29–30, 32–33, 53. и 79), што је оставило негативне психичке последице на обома. У својим сећањима на детињство Лидија супротставља сопствени поглед на прошлост мајчином, уводећи притом перспективу детета како би показала дубину утискивања породичне трауме: девојчица Лидија се боји мајке и убеђена је да је баба не воли (Јовановић 2016б: 29–30), па чекање испред празног стана након школе на њу делује трауматично јер размишља о томе како је баба већ у стану, али не жели да је пусти унутра, а ни мајка „не зна” да треба да је спаси мрака и нарастајућег осећања напуштености (Јовановић 2016а: 30). Убеђена да је у чекању прошло два дана и сусревши се коначно с мајком, Лидија трчи у њен заградај, али уместо заградаја наилази на казну и грубе речи: „Не дерњај се! Ниси ни сат чекала.” (Јовановић 2016б: 30)

Због тога је Милена, Лидијина љубавница, шанса да Лидија поврати „материчну топлину”: „матерична топлина, то сам пробала с Миленом.” (Јовановић 2016б: 141) Лидија покушава да пронађе уточиште у Милени, али је породично наслеђе у погледу траума због тешког детињства и одрастања спречава да њихов однос обликује изван суштински патријархалних бинарних опозиција (господар-роб) (Јовановић 2016б: 50) и насилних пракси (Јовановић 2016б: 78). И Јелена Беловук и Лидија, дакле, траже топлину, зацељујуће присуство других жена, при чему је важно да се у овом случају ради о експлицитно хомосексуалном односу, табуисаном у хетеросексуалној социјализацији женâ (Иригарај 1991: 44).

Међутим, осим што тежњу за мајчинским видимо у односу с љубавницом, она на ширем плану имплицира субверзивну могућност дестабиловања „очевог” културног поретка који показује мало знања, а много заблуда о жени, па стога производи неразумеваше међу половима, искључујући могућност приближавања и емпатије. Све то доводи до неуспешних љубавних и сексуалних сусрета о којима смо говорили у вези с Јеленом и Маријаном, које сексуални однос с мушкарцем повезују са суновратом, разликом и двострукошћу. Слично искуство преноси и Милена у роману *Пси и остали* (Јовановић 2016б: 85). Дакле, у вези са субверзивним настојањима спрам актуелне културе, важно је осврнути се на писма која у роману *Пси и остали* добија Лидија (Јовановић 2016б: 35–36). Лидији писма шаље извесни Веспасијан, како га она, по римском цару, назива (Јовановић 2016б: 36), мада је јасно да се ради о ироничном преименовању мегаломаније. Из писма сазнајемо да је Веспасијан непокретан и, по свему судећи, импотентан (Јовановић 2016б: 37) и да живи у несрећном браку са својом неверном женом (Јовановић 2016б: 86). Занимљиво је четврто писмо (Јовановић 2016б: 116–121) у коме

Веспазијан пише свој прилог „глупостима око тзв. женског питања” (Јовановић 2016б: 116). Ироничном садржином прилога упућује се заједљива оштрица социјалистичком режиму, тј. његовом третирању женског питања. Веспазијан у истом писму износи своју теорију према којој се цивилизација развила захваљујући томе што је претећи и деструктиван женски сексуални апетит (Јовановић 2016б: 117) сузбијен уверавањем жена у њихову фригидност (Јовановић 2016б: 119–120). Веспазијан, такође, у писмима преноси како његова жена тежи да измени званичну медицину, сазнања о људској анатомији и емоцијама (Јовановић 2016б: 66–68), како уздиже и слави топлоту вагине и клиториса (Јовановић 2016б: 38). Свеукупно, може се рећи да се писмима сугерише проблематизација званичне науке која почива на заблудама о женској психи и мистификацији женске сексуалности и, шире, тежња за превладавањем (мушке) цивилизације која је настала захваљујући сузбијању претећег-женског. Са званичном науком Лидија се разрачунава усмеривши се пре свега на фројдовску психоанализу,⁷ коју на многим местима у роману помиње с иронијом (Јовановић 2016б: 11, 61–62 и 125–126). Пред крај романа, Лидија одлази и психијатру др Ковачу. У његовој ординацији налази се мала статуа Фројда, коју Лидија више пута примећује и, суочена с неразумевањем др Ковача, она изговара: „ја не могу да причам с човеком који све то није доживео, рационалност ваше науке је ту немоћна као јагње пред клање, ако ви то никада нисте осетили, немате шансе, тачније немате маште...” (Јовановић 2016б: 126) Као и у роману *Пада Авала*, и овде је јасна критика неадекватности приступа женској психи, те указивање на немогућност да мушкарац задојен таквим приступом разуме оно што му жена о себи саопштава.

4. Лудило и самоубиство

Женско лудило и женска ирационалност тематизују се још од првих митова, у којима су искључиво скопчани са злом, до данас, при чему је овај топос у књижевности с јачањем феминистичког покрета превреднован и употребљиван за валидацију женске стране приче, женских искустава, емоција и сексуалности (Харалу 2021: 62). Другим речима, списатељице ће показати да се лудилом називају психичке и емоционалне реакције које су заправо примерене тешким ситуацијама с којима се жене суочавају у свету који не одговара њиховим потребама. Тако је и у случају романа Биљане Јовановић. Говорили смо о томе да Јелена Беловук завршава у душевној болници и да је сугерисано њено могуће самоубиство. У роману *Пси и остали* Марина још у детињству оптужује Лидију да лаже (Јовановић 2016б: 30) и сматра је лудом (Јовановић 2016б: 33) због Лидијиних *примерених* реакција на насиље и занемаривање. Лидијин брат Данило на крају романа бива смештен у психијатријску болницу где извршава самоубиство (Јовановић 2016б: 136). Будући да се Лидија идентификује с њим (Јовановић 2016б: 74), јасна је сугестија да би самоубиство могло бити и њена судбина. Таквом утиску доприноси и њена везаност за песникињу Марину Цветајеву, коју Лидија више пута помиње (Јовановић 2016б: 83 и 104) и чини се да је види као преткињу и замену за мајку (која се такође зове Марина). Могуће је да се Лидија повезује с Цветајевом преко хомоеротских склоности (Форестер 2019: 1068), искуства неприлагођености, те идеје о потенцијалном самоубиству. Уз напомену да се у романима не разреша-

7 Могуће је да поједини делови Веспазијанових писама упућују на Фројда иронизујући његову теорију о сексуалности. Фројд је говорио и о женском оргазму занемарујући улогу клиориса у њему (Кед 2017).

ва експлицитно судбина јунакиња, можемо рећи да би се њихово потенцијално самоубиство могло објаснити неоствареном субверзивном и кажњеном жељом: за мајком, тј. двојницом, женским пријатељством, женском љубављу и, шире, за превладавањем културе у којој жене могу бити истоветне само у аутодеструкцији и која својим дискурсима о жени производи менталну и физичку дисонанцу између полова, што резултира разликом и насиљем уместо идентификацијом кроз емпатију. Занимљивим се чини, на крају, упоредити јунакиње Биљане Јовановић, поготово Јелену Беловук, с Естер Гринвуд, јунакињом *Стакленог звона* Силвије Плат. Иако на ивици суицида, Естер се ипак не убија. Њој помаже госпођа Гинија, списатељица која је чула за њен случај и која је боравила у лудници (Плат 2017: 227–228), а затим Естер добија помоћ и разумевање докторке Нолан (Плат 2017: 267), те се између њих успоставља однос на релацији мајка-ћерка (Ђуровић 2013: 36). Ради се, дакле, о томе да Естер добија помоћ других жена, док у романима Биљане Јовановић та помоћ несумњиво изостаје.⁸

5. Закључак

У раду смо пре свега покушали да осветлимо импликације жудње јунакиња за мајчинским (присуством) у романима Биљане Јовановић, концентришући се на интерпретацију међуженских односа у овим романима, те на анализу главних јунакиња и њихових мајки, као и фигура бабе, пријатељице и љубавнице. Мајка је у романима, у свету онаквом какав је, узрок трауме, али је она и могућност да се траума превазиђе: она је неопходно „исто” које се тражи у контакту с другим женама, пријатељицама, љубавницама и преткињама, и које се субверзивно супротставља културној парадигми обликованој мушкоцентричним дискурсима (попут психоаналитичког, хришћанског или чак социјалистичког).

Главне јунакиње романа *Пада Авала* и *Пси и остали* обележене су траумом – у Јеленином случају ради се о мајчином самоубиству, а у Лидијином је реч о границама и забранама које су јој постављале баба и емотивно одсутна и насилна мајка, односно патријархално-буржоаски породични оквир. Лидија има потребу за одвајањем од тога оквира, за креирањем своје приче, тј. сећања, што се може повезати и с отпором доминантним дискурсима који се уобличава у Веспасијановим писмима. Њена потреба за „материчном топлином” и потреба Јелене Беловук за „двојничком љубављу” заправо су потребе исте врсте: ради се о жељи за алтернативом када је реч о одсутној и аутодеструктивној мајци, као и читавај култури. Ради се о жељи за целовитошћу, видљивошћу и постојањем. У роману *Пада Авала* та жеља показује се кроз идеју о мајчинској генеалогiji, као и кроз мотив двојника иза кога се крије субверзивна жудња за оним што је у култури потиснуто. У раду смо се посебно осврнули на проблем (женског) лудила и самоубиства, које смо посматрали као последицу разорног дејства патријархата, те неуспеха који је претрпела поменута жеља главних јунакиња. Узевши све у обзир, можемо рећи да романи Биљане Јовановић износе упечатљиве и темељне увиде у чињенице женске егзистенције и патријархалне стварности, представљајући значајну феминистичку и, уопште, уметничку појаву у домаћој књижевности и заслуживши због тога више пажње и (академских) читања у будућности.

8 У савременој продукцији посебно се истичу романи Тање Ступар Трифуновић, са својом идејом да се женска жеља за самоубиством превладава захваљујући присуству и помоћи других жена (в. Ступар Трифуновић 2019).

Литература

- Вељак 2016: Л. Вељак, Грађански и антиратни активизам Биљане Јовановић, у: Р. Лазић и М. Урошевић (уред.), *Бунџовница с разлогом*, Београд: Жене у црном, 227–230.
- Видмар Хорват 2021: К. Видмар Хорват, *Имагинарна мајка, род и национализам у култури XX века*, прев. М. Митровић, Академска књига: Нови Сад.
- Гатинг 2001: G. Gutting, *French Philosophy in the Twentieth Century*. <<https://archive.org/details/frenchphilosophy0000gutt>>, 10. 4. 2023.
- Ђокановић и др. 2014: Б. Ђокановић, И. Драчо, З. Делић, III дио: 1945–1990. Жене у социјализму – од убрзане еманципације до убрзане репатријархализације, у: Ј. Чаушевић, Е. Бошњак и С. Гаврић (уред.), *Забљежене – Жене и јавни животи Босне и Херцеговине у 20. вијеку*, Сарајево: Сарајевски отворени центар, 104–176.
- Ђурић 2009: Д. Ђурић, *Поезија, теорија, род*, Београд: Орион арт.
- Ђуровић 2013: Ј. Ђуровић, „*Стаклено звоно*” и „*Пада Авала*”: женски образовни роман? (магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду). <https://www.academia.edu/7678060/Stakleno_zvono_i_Pada_Avala_zenski_obrazovni_roman>, 30. 3. 2023.
- Живковић 2000: М. Živković, The Double as the “Unseen” of Culture: Toward a Definition of Doppelganger, *Facta Universitatis*, Vol. 2, 7, 121–128.
- Ивековић 1989: Р. Ивековић, Јулиа Кристева: друга сцена психоанализе, у: Ј. Кристева, *Моћи ужаса, оглед о зазорности*, прев. Д. Марион, Загреб: Напријед, 245–259.
- Иригареј 1981: L. Irigaray, And the One Doesn't Stir without the Other, transl. by Н. Vivienne Wenzel, *Signs*, Vol. 7, 1, 60–67.
- Иригареј 1991: L. Irigaray, The Bodily Encounter with the Mother, transl. by D. Macey, in: M. Whitford (ed.), *The Irigaray Reader*, 34–46.
- Иригареј 2014: Л. Иригаре, *Спекулум другој: жена*, прев. С. Милутиновић Бојанић, Нови Сад: Издавачка кућа Зорана Стојановића.
- Јовановић 2016а: Б. Јовановић, *Пада Авала*, Београд: ЛОМ.
- Јовановић 2016б: Б. Јовановић, *Пси и остали*, Београд: ЛОМ.
- Кед 2017: Е. Кед, Мит о вагиналном оргазму, у: С. Павловић и М. Урошевић (уред.), *Ослобођење жена: феминистички текстови 1964–1975*, Београд: Аутономни женски центар и Жене у црном, 141–145.
- Кејн 2011: Б. Кејн (прир.), *Историја пријатељства*, прев. М. Јаковљевић и Т. Р. Спасић, Београд: Клио.
- Кристева 1989: Ј. Кристева, *Моћи ужаса, оглед о зазорности*, прев. Д. Марион, Загреб: Напријед.
- Лукић 2016: Ј. Лукић, Свему насупрот (енергија женске побуне), у: Р. Лазић и М. Урошевић (уред.), *Бунџовница с разлогом*, Београд: Жене у црном, 17–33.
- Матијевић 2020: Т. Matijević, Biljana Jovanović, a Rebel with a Cause or: On ‘a General Revision of Your Possibilities’, *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, Vol. 21, 1, 1–31.
- Подникс, О’Рајли 2010: Е. Podnieks & А. O’Reilly (eds.), „Introduction”, in: *Textual Mothers/Maternal Texts: Motherhood in Contemporary Women's Literatures*, 1–27. <https://books.google.com/books/about/Textual_Mothers_Maternal_Texts.html?id=NPp5uuGXwUoC>, 31. 3. 2023.
- Плат 2017: С. Плат, *Стаклено звоно*, прев. Б. Вучићевић, Београд: Лагуна.
- Рич 1976: А. Rich, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. <<https://archive.org/details/ofwomanbornmothe00rich/mode/2up>>, 31. 3. 2023.